

Kommentarer til Karl Marx's mindesten

Niels Banke

Lyngby

SUMMARY. This article discusses Marx's early works emphasizing recent contributions from the Scandinavian countries. Furthermore the author presents the interpretations by Sweezy, Robinson, and Schumpeter of Marx's labour theory of value, his theory of the growing misery of the working class, and the "law" of the falling tendency of the rate of profit as a background to a critical review of recent contributions to Marxian economic analysis.

Mindestenen

1. Går man ad den bredeste vej ind i »de fordømtes« afdeling med uindviet jord i Highgate Cemetery uden for London, får man hurtigt øje på Karl Marx's mindesten. Det er en magtfuld buste af profeten på en næsten to meter høj sten. Sådan har det ikke altid været. Oprindeligt var der kun en marmortavle med navnene på Karl Marx og de af hans familie, der var begravet der. Mindestenen blev afsløret den 14. marts 1956. Kunstneren er den kendte engelske billedhugger Laurence Bradshaw. Øverst på stenen står de berømte slutningsord fra Det kommunistiske Manifest: WORKERS OF ALL LANDS UNITE. På foden af sokkelen anføres Marx's 11. tese om Feuerbach: THE PHILOSOPHERS HAVE ONLY INTERPRETED THE WORLD IN VARIOUS WAYS THE POINT HOWEVER IS TO CHANGE IT.

Eleanor Marx

2. Eleanors navn er først indføjet på marmorpladen i 1956. Eleanors ligbrænding fandt i sin tid sted ved Waterloo Station. Hendes urne var en overgang beslaglagt af det engelske politi, som senere tilbageleverede den til det engelske kommunistiske parti. Den stod i en årrække i Karl Marx's Memorial Library i London. Eleanor var den yngste af Marx's tre døtre. Hun havde de sidste år af sit liv en trist tilværelse og tog sig selv af dage. Den amerikanske marxolog Lewis S. Feuer (1969, pp. 160-161) fastslår, at denne begivenhed

Kommentarer til Karl Marx's mindesten

Niels Banke

Lyngby

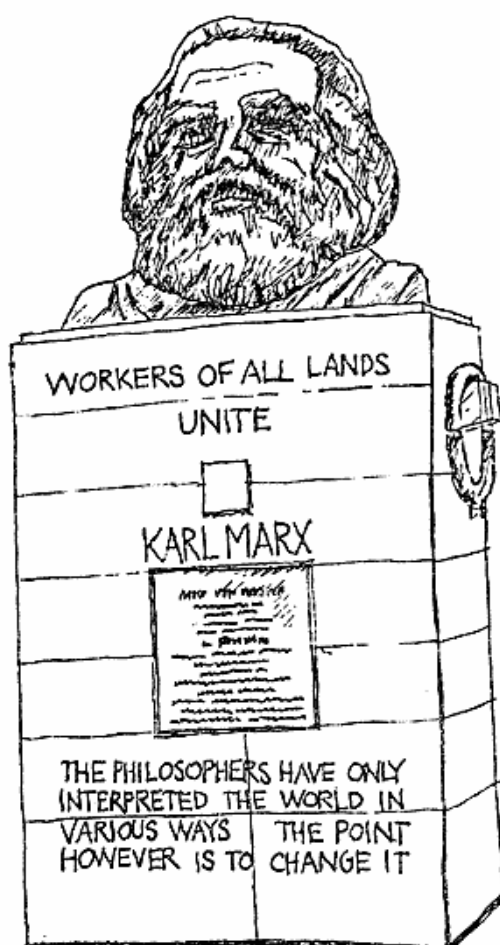
SUMMARY. This article discusses Marx's early works emphasizing recent contributions from the Scandinavian countries. Furthermore the author presents the interpretations by Sweezy, Robinson, and Schumpeter of Marx's labour theory of value, his theory of the growing misery of the working class, and the "law" of the falling tendency of the rate of profit as a background to a critical review of recent contributions to Marxian economic analysis.

Mindestenen

1. Går man ad den bredeste vej ind i »de fordømtes« afdeling med uindviet jord i Highgate Cemetery uden for London, får man hurtigt øje på Karl Marx's mindesten. Det er en magtfuld buste af profeten på en næsten to meter høj sten. Sådan har det ikke altid været. Oprindeligt var der kun en marmortavle med navnene på Karl Marx og de af hans familie, der var begravet der. Mindestenen blev afsløret den 14. marts 1956. Kunstneren er den kendte engelske billedhugger Laurence Bradshaw. Øverst på stenen står de berømte slutningsord fra Det kommunistiske Manifest: WORKERS OF ALL LANDS UNITE. På foden af sokkelen anføres Marx's 11. tese om Feuerbach: THE PHILOSOPHERS HAVE ONLY INTERPRETED THE WORLD IN VARIOUS WAYS THE POINT HOWEVER IS TO CHANGE IT.

Eleanor Marx

2. Eleanors navn er først indføjet på marmorpladen i 1956. Eleanors ligbrænding fandt i sin tid sted ved Waterloo Station. Hendes urne var en overgang beslaglagt af det engelske politi, som senere tilbageleverede den til det engelske kommunistiske parti. Den stod i en årrække i Karl Marx's Memorial Library i London. Eleanor var den yngste af Marx's tre døtre. Hun havde de sidste år af sit liv en trist tilværelse og tog sig selv af dage. Den amerikanske marxolog Lewis S. Feuer (1969, pp. 160-161) fastslår, at denne begivenhed

KILDE: Tegnet efter fotografi af stud. polit. Karl Bencke

Marmorpladen er indsat i sokkelen. På den står:

JENNY VON WESTPHALEN

THE BELOVED WIFE OF KARL MARX

BORN 12th FEBRUARY 1814

DIED 2nd DECEMBER 1881

AND KARL MARX

BORN 5th MAY 1818 DIED 14th MARCH 1883

AND HARRY LONGUET

THEIR GRANDSON

BORN JULY 4th 1878 DIED MARCH 20th 1883

AND HELENA DEMUTH

BORN JANUARY 1st 1823 DIED NOVEMBER 4th 1890

AND ELEANOR MARX DAUGHTER OF KARL MARX

BORN JANUARY 16th 1855 DIED MARCH 31st 1898

er et åbenbart nederlag for den marxistiske etiks alt for snævre livsgrundlag, og han tilføjer, at Eleanors eneste overlevende søster begik selvmord nogle få år efter. Det sidste skete nu først i 1911 og sammen med hendes mand Paul Lafargue. Han var da 69 år gammel. Denne læge, kommunard og ledende franske socialist ville ikke opleve støvets år.

Eleanors tragedie var et ulykkeligt papirløst ægteskab med lægen Edward Aveling, der tillige var litterat og instruktør. De levede sammen fra 1884. Som ung havde Eleanor sværmet for en fransk kommunard og journalist Prosper Oliver Lissagarey (1839-1901), men Marx fandt ikke partiet solidt nok, og Eleanor var stærkt bundet til sin far, som hun fulgte i al hans virke. Selvstændigt har hun oversat socialistiske skrifter. Hun deltog ivrigt i organisationsarbejdet bl.a. ved opbygning af en forening for Londons gasarbejdere. Hun var også virksom ved dokarbejderstrejken i 1889. Hun har set godt ud og været meget begavet. Bernhard Shaw har været forelsket i hende og blev slået ud af Aveling, der omkring 1882 havde sluttet sig til den socialistiske bevægelse. Han var begavet, grim og kvindebedårer. En periode var han meget virksom for den engelske fritænkerbevægelse og levede - skønt gift - sammen med Annie Besant, kvinderetsforkæmper, senere fabianist og berømt teosofisk forfatter. Aveling var meget upålidelig i pengesager. Efter en rejse med Eleanor i USA klagede amerikanske arbejdsledere over, at han havde brugt af organisationernes penge. Engels tog ham kraftigt i forsvar, navnlig fordi Engels - sikkert med fuld ret - anså Eleanor for det mest ærlige, man kunne tænke sig. Avelings forhold til kvinder var indviklede. Selv efter hans lovformelige kone var død, giftede han sig ikke med Eleanor, men derimod i hemmelighed med en ung skuespillerinde. Han bryder med Eleanor, men vender siden tilbage, og først da erfarer hun, at han har giftet sig.

Aveling var også en økonomisk belastning for Eleanor. Ikke blot fordi hun måtte opgive sin lærerindevirksomhed på grund af sit papirløse ægteskab, men også fordi han brugte af hendes midler. Efter Engels arvede hun 3000 pund, der gjorde det muligt for hende at erhverve eget hus. Huset blev kaldt Jews' Den. I sine sidste år var Eleanor meget optaget af, at hun var af jødisk oprindelse. Her er et område, hvor hun bryder med sin far og lærermester. Karl Marx var blevet døbt, inden han kom i skole og betragtede sig ikke selv som jøde.

Mennesket Karl Marx

3. Selv om man ikke vidste det, ville få være i tvivl om, at det levende og stærke ansigt som busten gengiver, er en jødes ansigt. Der har af mange været

lagt stor vægt på, at Marx var af rabbinerslægt både på moderens og faderens side (Lamm 1968; Massiczek 1968). Man har oven i købet hævdet, at det har præget den tankemæssige opbygning af hans hovedværker. Karl Marx har imidlertid i sin opvækst ikke haft megen berøring med den jødiske menighed, men er opdraget som søn af en tysk kristen akademiker, og rabbinertankegang går næppe i arv. Ved sit skrift *Zur Judenfrage*, der kom i 1844 i *Deutsch Französischen Jahrbücher*, som Marx redigerede sammen med Arnold Ruge, tog Marx afgørende afstand fra jøderne ved at lade den borgerlige pengedyrkelse være det samme som kernen i jødedommen. Det centrale i dette skrift var i øvrigt som i mange af Marx's skrifter et personligt opgør i forbindelse med den socialfilosofiske opfattelse, som Marx havde arbejdet sig frem til. Personopgøret var rettet mod Bruno Bauer, en ungheglianer, noget ældre end Marx, der få år før havde hørt til hans venner og meningsfæller. Bauer havde skrevet artikler om jødespørgsmålet og de politiske frihedsbestræbelser. I sin kritik fremhæver Marx navnlig, at frihedsbevægelsens mål, som det er udformet i menneskerettighederne, ikke hæver sig op over det egoistiske menneske, der i det borgerlige samfund samler sig om private interesser og lukker sig ude fra fællesskabet, medens det man skulle, var at frigøre mennesket og også jøderne fra den borgerlige pengedyrkelse. Der er ingen grund til at betegne dette skrift som antisemitisk. Man kan heller ikke underbygge et jødehad og et jødisk selvhad hos Marx ud fra de mange nedsættende betegnelser om jøder, der kan findes i korrespondancen mellem Marx og Engels. Det er i det hele taget en meget frisperet korrespondance og mange andre, også venner, omtales med grove humoristiske udtryk. Hvad der står fast er, at Marx ikke selv ville betragtes som jøde. Så sent som i 1881 giver han over for sin ældste datter Jenny udtryk for stærk vrede mod hendes mand, den franske socialist Charles Longuet, som i en nekrolog over Marx's kone Jenny, havde givet udtryk for, at der forud for hendes ægteskab havde været en del modstand at overvinde i Trier, navnlig racefordom, fordi Marx var jøde. Marx fastslog i brevet til datteren, at der ikke havde været tale om racefordomme.

4. En af de mest overbevisende biografier, der er skrevet om Marx, er udarbejdet af Franz Mehring. I den sidste østtyske udgave af denne bog skriver professor Thomas Hühle i forordet: »Es ist wirklich der echte Marx in mächtig-rauher Grösse, der uns aus diesen Blättern entgegentritt: der geniale Denker und flammende politische Kämpfer, der meisterliche wissenschaftliche und publizistische Schriftsteller, aber auch der herzliche und treue, aufopferungsvolle Freund und Genosse, der leidenschaftlich und heiss liebende

Gatte und der Vater, der seinen Kindern Vorbild, Lehrer und grosser Spielgefährte war.«¹ Senere i dette forord gøres der opmærksom på, at Mehrings bog er fejlagtig m.h.t. vurdering af forholdet til Bakunin og Lassalle. Der henvises her til, at der på begge områder er kommet nyt materiale frem siden bogen blev skrevet i 1918. Noget af det, der gør Mehrings fremstilling af Marx troværdig, er netop, at han ikke lægger skjul på, at Marx overfor disse to andre socialistiske førere har optrådt urimeligt. Marx, der både i kommunisternes forbund (1847-49) og i I. Internationale (1864-72) hurtigt blev centralledelsens dominerende personlighed, kunne ikke på samme måde som Lassalle² og Bakunin, der begge i perioder var hans nære venner, som folketaler gribe en forsamling. Marx unddrog sig ofte de store kongresser. Han var nok for saglig og skarptunget til at blive en egentlig folketaler. Karl Schurz (1829-1906), senere minister i USA har truffet Marx i august 1848 og skildrer ham således: »Marx war damals dreissig Jahre alt und bereits das anerkannte Haupt einer sozialistischen Schule. Der untersetzte, kräftige Mann mit der breiten Stirn, dem pechschwarzen Haupthaar und Vollbart und den dunkeln, blitzenden Augen, zog sofort die allgemeine Aufmerksamkeit auf sich. Er besass den Ruf eines in seinem Fach sehr bedeutenden Gelehrten, und was er sagte, war in der Tat gehaltreich, logisch und klar. Aber niemals habe ich einer Menschen von so verletzender, unerträglicher Arroganz des Auftretens gelernt« (Mehring 1918, p. 179).

Over for mange andre oprindelige meningsfæller førte kontroverser, som hang sammen med, at de ikke kunne følge med i udviklingen af Marx's socialistiske skole, til varige personlige brud.

Da de socialistiske ideer begyndte at betyde noget centralt for Marx i 1844 roste han Wilhelm Weitlings bog *Garantien der Harmonie und Freiheit*. På samme tid satte hans ven og tidligere medarbejder ved *Rheinische Zeitung* Moses Hess, der forud for Marx havde dannet sig en socialistisk overbevisning, ham i forbindelse med en række franske socialister. Tre år senere fik Marx Weitling og Hess ekskluderet af kommunisternes forbund. De blev herefter henregnet til den tyske eller »sande« socialisme, der i *Det kommunistiske Manifest* blandt andet blev karakteriseret ved, at den havde erstattet proletariats interesse

1. Mehring var ven med Rosa Luxemburg og i meget enig med hendes politiske linie inden for det tyske socialdemokrati. Werner Blumenberg (1963), der var knyttet til Det internationale institut for social historie i Amsterdam, skriver i sin Marx biografi (p. 8) om Mehring: »Han er sandsynligvis den bedste kender af mennesket Marx.«

2. Berlin (1963), der også har skrevet en meget anerkendt Marx biografi, anser Lassalle for at være forløber for fascismen og henviser her til hans forbindelse med Bismarck.

med det menneskelige væsens interesse. Mennesket, siges der i manifestet, tilhører ikke nogen klasse, ikke engang virkeligheden, men kun den filosofiske fantasis tågehimmel. Den »sande« socialisme var blevet et redskab for det reaktionære tyske småborgerskab (Manifestet pp. 56-57).

I Parisertiden 1843-45 havde Marx også kontakt med Proudhon, og han forsøgte at få Proudhon til at deltage i den kommunistiske korrespondance-komité, som Marx og Engels i 1846 organiserede fra Brüssel, men Proudhon afslog. Året efter udsendte Marx med udgangspunkt i Proudhons *Contradictions économique*, hvis undertitel var *La Philosophie de la Misère*, en voldsom kritik af Proudhon. Marx kaldte sin bog *Misère de la Philosophie* og fastslog heri, at Proudhon ikke havde forstået de økonomiske problemers afhængighed af de historiske produktionsforhold og misbrugt det Hegelske system³. Proudhon var herefter også henført til spidsborgerne. Marx's bog førte til et afgørende brud med Proudhon og en række af hans tilhængere. I I. Internationale måtte Marx finde sig i mange Proudhonister, og begge hans franske svigersønner var tilhængere af denne socialistiske retning.

Lafargue har fremhævet, at han først og fremmest har oplevet Marx som videnskabsmand, og det var når vennerne ikke kunne eller ville følge med til de nye trin i udviklingen, at Marx tager sine voldsomme dialektiske opgør med dem. Det har været afgørende for Marx's hele indsats, at Engels altid kunne følge med. Fra venskabet blev grundlagt i Paris i efteråret 1844 og resten af deres liv, var der et enestående venskabeligt samarbejde om politik og litterær virksomhed. Efter Marx's død i 1883 arbejdede Engels videre, udgav som bekendt 2. og 3. del af *Das Kapital* og overtog hans konsulentvirksomhed for de socialistiske bevægelser i mange lande. Venskabet havde også en praktisk side. Engels gik påny fra 1850 ind i sin fars virksomhed i Manchester, antagelig for at kunne hjælpe Marx økonomisk. Det blev der i høj grad brug for, bl.a. fordi Marx's skribentindtægter var moderate og usikre, men også i høj grad fordi både Marx og hans kone hurtigt brugte de forhadte penge, når de havde dem.

5. På andre punkter kunne Marxfamilien ikke karakteriseres som boheme-agtig. De ville leve som ordentlige borgere i det viktorianske London. Når de ved arv kom til ekstra penge, skaffede de sig bedre boliger, og navnlig viste det sig i pibebørnenes opdragelse og uddannelse, der ikke på nogen måde

3. Samtidig tog Marx udtrykkelig afstand fra Hegels dialektik som forskningsredskab (Witt-Hansen 1970, p. 28).

sigtede mod erhvervsarbejde. Marx's tre døtre har på forskellig måde været nævnt. Ialt fik fru Jenny Marx 7 børn, hvoraf de fire døde. De tre som helt små. En begavet dreng blev 7 år gammel. I forhold til pigernes ægteskabsplaner har Marx også optrådt som datidens borgermænd. Derimod er der meget, der tyder på, at han, når han holdt fri fra studierne, på en helt usædvanlig måde kunne være børnenes legeonkel og lærermester. Forholdet mellem Marx og hans kone har også i lange perioder været usædvanligt godt og lykkeligt. Jenny født v. Westphalen delte helt sin mands politiske vurderinger og var også hans uundværlige sekretær. Det er dog givet, at fattigdommen i 1850'erne, Marx's mange sygdomsperioder, børns sygdom og død har slidt på hendes nerver.

Til hjælp i husholdningen havde fru Marx den ni år yngre Helene Demuth, der var en tapper pige, som havde en helt anden stilling i familien end andre småborgeres hushjælp. Det påstås, at hun næsten var den, der bedst kunne klare den vrede Karl Marx. I begyndelsen af 1860'erne fik hun en søn, der blev kaldt Friedrich, og som Engels påtog sig faderskabet for, men som der næppe er tvivl om, at Karl Marx var far til. Drengen blev sat ud til en arbejderfamilie i London, og Eleanor fik et chok, da hun kort forinden Engels' død i 1895 fik at vide, at hun havde denne halvbror. Efter Marx's død flyttede Helene Demuth over og varetog husholdningen hos Engels til sin død i 1890. Hun blev begravet i det Marxske familiegravsted.⁴

Økonomi og filosofi

6. De såkaldte *Teser om Feuerbach* er skrevet af Marx i 1845, men først offentliggjort af Engels i 1888 i et skrift om Feuerbach, der var foranlediget af danskeren C. N. Starckes disputats om den tyske filosof. Disse teser, hvori Marx kritiserer Feuerbach, fordi han ikke opfatter mennesket i dets praktiske virkelighed, må opfattes som afslutningen på den periode, hvor filosofien for Marx var det centrale. Som der står i den 11. tese på mindestenen, gælder det om at forandre verden, og derfor kaster Marx sig efter 1845 over nationaløkonomien, der handler om mennesket i den praktiske virkelighed. Navnlig fra

4. Marx's ægteskabskrise er behandlet udførligt af Künzli (1966, pp. 321-325). Hans ensidige og nærmest ondskabsfulde bog lægger uhyre vægt på Marx' »selvhad« som jøde og karakteriserer p. 816 Marx's personlighed således: »Man macht annehmen, Marx sei eine historische Notwendigkeit gewesen. Aber selbst wer das annimmt, kann sich heute nicht mehr von der Erkenntnis dispensieren, dass dieser Karl Marx als Mensch ein Gespaltener, Zerrissener, von verdrängten Irrationalen Besessener, von negativen Affekten aller Art Beherrscher, auf manchen Gebieten infantil, unentwickelt Gebliebener war, ein letztlich Unmündiger, dessen Unmündigkeit sich weitgehend auch auf sein Werk übertrug.«

1950'erne er der fremkommet en omfattende litteratur om Marx's filosofi og dens sammenhæng med hans økonomiske hovedværker, og den skal der i det følgende gøres nogle bemærkninger om.

En række vestlige kommunister har i Marx's ungdomsskrifter søgt frem til et bredere teoretisk grundlag for en fornyelse af socialismen for at få et andet resultat end Stalinisme. Der har dog også før Stalins diktaturperiode været gjort forskellige forsøg på at give den teoretiske socialisme et bredere menneskeligt grundlag, end det marxisterne umiddelbart havde udformet ud fra Marx's hovedværker. Den russiske filosof Viktor Chernov (født 1873), medstifter af det russiske socialrevolutionære parti kritiserede således allerede i begyndelsen af det 20. århundrede Lenin og søgte ud fra Marx's teser om Feuerbach at skabe bro til en dynamisk sociologi (Cross 1971). I slutningen af 1920'erne var der en livlig diskussion af den belgiske socialistiske professor Hendrik de Man's forsøg på at udforme en teori ud fra industriarbejdernes sociale mindreværdscomplex (Man 1927). De Man kendte ikke Marx's ungdomsskrifter, der først blev offentliggjort i 1932.

Allerede tidligere i 1923 havde den ungarske filosof Georg Lukacs, der som rettroende kommunist deltog i revolutionen efter 1. verdenskrig udsendt *Geschichte und Klassenbewusstsein*. Ved henvisning til *Das Kapital*⁵ og *Die heilige Familie*, Marx's og Engels' opgør med Bruno Bauer og hans brødre fra 1845, understreger han betydningen af menneskenes fremmedgørelse i det kapitalistiske samfund, som der er en forventning om at overvinde gennem proletariats sejr og selvbevidsthed som klasse.

Medens de Man nærmest er glemt efter Nazismen og 2. verdenskrig, er Lukacs blevet genopdaget af de franske eksistentialister samtidig med deres interesse for Karl Marx's ungdomsskrifter. Centralt blandt de diskuterede ungdomsskrifter står de økonomisk filosofiske manuskripter, der er skrevet i Paris fra marts til april 1844 (Höppner 1970, p. 5). Der foreligger tre manuskripter med hver sin til dels ufuldstændige paginering, som ikke på nogen måde er gennemarbejdet til trykning. Til de tre manuskripter slutter sig en forte og et bilag. Fortalen er oprindeligt skrevet i forlængelse af det tredje manuskript. Her giver Marx udtryk for, at hans resultater er fremkommet ved en empirisk analyse af et kritisk studium af nationaløkonomien.

Første manuskript handler dels om arbejds løn, profit og grundrente og dels om fremmedgjort arbejde. Redegørelsen for løn, profit og grundrente

5. *Das Kapital* I (p. 86), som Lukacs henviser til, anfører bl.a.: »Es ist nur des bestimmte gesellschaftliche Verhältnis der Menschen selbst, welches hier für sie die phantasmagorische Form eines Verhältnisses von Dingen annimmt.«

bygger Marx navnlig på Adam Smith og på Say. Ricardo nævnes også, og det fastslås, at for Ricardo er mennesket intet og produktet alt (Höppner 1970, p. 126). Gennemgangen får Marx til at konstatere, at arbejderen under konkurrencen og arbejdsdelingen bliver til en maskine og et arbejdsdyr. Det er efter Smith gengivet, at arbejderen skaber produktet, men i øvrigt er der ikke antydninger af *Das Kapitals* arbejdsværdilære og udbytningsteori. Marx gør efter Smith opmærksom på, at de store virksomheder vil udkonkurrere de små på grund af bedre udnyttelse af deres faste kapital. Fra afsnittet om grundrenten, der hovedsagelig bygger på Adam Smith, skal nævnes følgende sætning, hvor Marx går ud over sine nationaløkonomiske kilder: »Schon im Feudalgrundbesitz liegt die Herrschaft der Erde als einer fremden Macht über die Menschen« (Höppner 1970, p. 143). Fremmedgørelsen er altså ikke alene knyttet til det kapitalistiske samfund. I afsnittet om det fremmedgjorte arbejde understreger Marx, at nationaløkonomeerne har gjort arbejdet til vare, og at arbejderens fremmedgørelse fra produktet, er et nationaløkonomisk faktum, men at økonomeerne har skjult fremmedgørelsen, fordi de ikke umiddelbart betragter forholdet mellem arbejderen og produktet. Forklaringen ligger i havesygen og konkurrencen. Arbejderen bliver mere fattig, jo mere rigdom han producerer. Denne nedvurdering af mennesket og hele fremmedgørelsesprocessen må forstås i forbindelse med pengesystemet.

Marx refererer ikke i denne forbindelse til de filosoffer Hegel og Feuerbach, som han fremfor alle har dyrket, og som begge behandler fremmedgjorthed. Hos Hegel er den skabende »absolutte idé« for menneskene blevet fremmedgjort ved sin adskillelse fra naturen. Fremmedgørelsen kan overvindes og menneskene frigøres ved, at de gennem en åndelig arbejdsproces får forenet idé og natur i fuld bevidsthed om sig selv i den absolutte ånd. Feuerbach gik imod Hegel, idet han ikke opfattede naturen, som det, der var fremmedgjort, men guddommen og hermed også Hegels absolutte idé. Menneskenes fremmedgørelse lå i deres bundethed af religionen, og frigørelsen kunne vindes, når de indså, at de selv havde skabt deres religiøse forestillinger (Witt-Hansen 1970, p. 17).

I sidste afdeling af tredje manuskript gør Marx op med Hegels dialektik og filosofi. Han fremhæver her stærkt Feuerbach som den eneste sande overvinder af den gamle filosofi bl.a. ved at vise, at filosofien ikke er andet end religionen bygget op i tankebaner, og dermed en anden form for fremmedgørelse af det menneskelige væsen. Marx tager ikke her på nogen måde afstand fra Feuerbach, men fremhæver frigørelsen som ateisme og afskaffelse af privatejendommen. Det sidste giver sammenhæng med menneskenes økono-

niske fremmedgørelse, således som Marx i øvrigt har beskrevet den i manuskripterne.

Andet manuskript er kort og meget skitse-mæssigt. Heri understreges, at privatejendommen har gjort arbejdet til vare og kapital.

Tredie manuskript indledes med at fastslå, at nationaløkonomien selv er et produkt af privatejendomsretten og den moderne industri. Industriens udvikling gør økonomerne meget ud af. Mennesket tages i betragtning som det eneste værdiskabende samtidig med, at menneskets fremmedgørelse fastholdes ved forudsætningen om ejendomsretten som det centrale i økonomien. Forløberne for Adam Smith, Quesnay og hans fysiokrater har dels opløst feudalsamfundet ved at fastslå, at det menneskelige arbejde på jorden er det eneste værdiskabende, og dels fastholdt feudalismen ved at nægte værdiskabelse i industrien. Manuskriptet har herefter et langt og indviklet afsnit om kommunismens ophævelse af fremmedgørelsen. Tilløb til denne ophævelse omtales på tre måder. Man har villet afvikle kapitalen som sådan, men ikke frigøre arbejdet, og her anføres Proudhon. Fourier nævnes som den, der ville ophæve det fremmedgørende ved arbejdets specialisering. Endvidere anføres St. Simon, der anser industriens arbejde som det centrale, og rejser krav om at forbedre arbejdernes stilling. Endelig kommer kommunismen som forlanger almindelig ophævelse af ejendomsretten.

I sin første skikkelse omtales kommunismen som råkommunisme, hvor privatejendommen og havesygen er udbredt til alle og også kan indeholde et krav om kvindefællesskab, medens den egentlige kommunisme, hvor ejendomsretten ikke eksisterer, har opløst striden mellem eksistens og væsen, og mennesket er blevet et egentligt menneske. Det betyder efter Marx, at mennesket har fundet, hvad han kalder Gattungsbewusstsein d.v.s. oplever sig selv som socialt individ i samvær med andre mennesker. Forholdet mellem menneskene bliver her som mellem den enkelte mand og kvinde. Al fremmedgørelse er væk. Mennesket er kommet tilbage fra religion, familie og stat til et liv i fællesskab. Åndelig set er der kommet et nyt menneske, der kan udfolde sit sind på alle måder. Kommunismen siges at være den nødvendige udformning af samfundet, og det energiske princip for den nærmeste fremtid, men er ikke målet for samfundsudviklingen.

Det er værd at notere sig, at dette er skrevet i de første år af Marx's og Jennys ægteskab. En overgang havde de da en trækiste med kontante penge, en arv Jenny havde fået. Kisten var åben, og venner og bekendte kunne forsyne sig, hvis de havde trang (Källberg 1970, p. 155).

Efter skildringen af menneskets frigørelse i det fremtidige samfund, ven-

der Marx sig igen til det borgerlige samfund. Han beskriver behovsudviklingen, og alles kamp mod alle for at skaffe penge til indfrielse af behovene. Han omtaler også en strid mellem økonomerne om vurdering af luksus og opsparring, og der gøres meget ud af de forskellige nationaløkonomers beskrivelse af arbejdsdelingens oprindelse og virkning. Arbejdsdelingen beror på privatejendommen fastslår Marx, og er den fremmedgjorte måde, på hvilken menneskene udøver deres samfundsmæssige virksomhed. Sidste afsnit i tredje manuskripts økonomiske del handler om penge, der for Marx er det centrale fremmedgørende middel i det økonomiske fællesskab. Det belyses især ved et citat fra Shakespeare, som gennem årene var hele Marx-familiens yndlingsforfatter. Citatet er delvist gentaget i *Das Kapital* (I, p. 146).

Bilaget til manuskripterne er en kritik af James Mill's nationaløkonomi. Af nyt anfører Marx her, at St. Simonisterne betragter udviklingen af penge til kredit og bankvæsen som en gradvis ophævelse af det fremmedgørende ved penge, fordi kreditforholdet er bestemt af det umiddelbare forhold mellem mennesker. Da bank- og kreditvæsenet vurderer mennesker i penge, kan Marx ikke følge denne tankegang.

7. Robert Tucker (1969) har givet en kritisk og grundig udredning af den filosofiske baggrund for fremmedgørelsesbegrebet hos Marx⁶. Han lægger i høj grad vægt på Hegels betydning. Det menneske, Marx behandler i sine ungdomsskrifter lever efter Tucker i et indre opgør som et umenneske, der er ved at blive tilintetgjort af en umenneskelig magt. Han definerer fremmedgørelsen (1969, p. 144) som en gammel psykiatrisk betegnelse for tab af personlig identitet eller følelsen heraf, og mener, at Marx anså fremmedgørelsen for altid at være forbundet med arbejdsindsatsen. Han finder, at der er en udbredt sammenhæng mellem ungdomsskrifterne og de senere hovedværker, og at det Marx virkede for var en åndelig revolution, der skulle føre menneskene frem til frihedens rige, der var et æstetisk utopia. Tuckers ensidighed afsløres i det afsluttende kapitel, hvor han fremhæver, at der er en dyb ironi i, at *Das Kapital*, som krævede 20 års hårdt arbejde og opofrelse af Marx's helbred samt hans og familiens lykke, nu kun er et intellektuelt museumsstykke, medens de 16 siders manuskript fra 1844 om fremtiden som æstetik, der sandsynligvis blev skrevet på en dag, og som han aldrig lod trykke, indeholder meget som stadig er af betydning.

6. Fremmedgørelsesbegrebet er grundigt analyseret af Israel (1968). Han behandler også begrebet hos forskellige andre sociologer, bl.a. Max Weber, Herbert Marcuse og C. Wright Mills.

Blandt de mange, som har kritiseret Tuckers bog, skal her henvises til Liedman (1968). M.h.t. ungdomsskrifternes forhold til de senere værker fremhæver han, at Marx, som det fremgår af tesaerne mod Feuerbach, ændrede sit syn på menneskets væsen. I den 6. tese hedder det, at det menneskelige væsen i sin virkelighed er indbegrebet af samfundsforholdene. Liedman mener herefter, at fremmedgørelseslogikken falder bort. Han henviser også til, at fremmedgørelse kun anvendes een gang i *Den tyske ideologi*⁷ og oven i købet sådan, at det ironisk tilføjes »for at være forståelig for filosofferne«. De sociale tilstande, som i manuskripterne har været sammenknyttet med fremmedgørelsen, indrømmer Liedman fortsat spiller en rolle i Marx's skrifter, men ordvalget er anderledes. Liedman gør opmærksom på, at Marx forestillede sig den industrielle udvikling ført så vidt, at maskinerne overtager alle arbejdsdelingens idiotiske delprocesser, således at tvangsarbejdet ophørte, og mennesket frivilligt kunne udfolde sin aktivitet og skabertrang i forskellige retninger. Frihedens rige er herefter ingen utopi.

Langslet (1967) understreger ikke blot Entfremdungsanalysens betydning for menneskenes situation i dag, men fremhæver, at selv om Marx's utopi er uopnåelig, er hans forestillinger om det totale menneske, som udfolder sine skabende evner og anlæg fuldt ud af stor vigtighed for politiske institutioner, og Marx's »rige« menneske, som bærer sin rigdom i sig selv, befriet for den menneskelige havesyge, har en etisk religiøs appel af stor styrke. Langslet gør i øvrigt opmærksom på, at de rettroende kommunister har villet reducere Marx's ungdomsværker til rene udviklingsdokumenter, og siger, at dette kunne give frugtbare resultater, hvis man brugte den yngre Marx til at belyse den ældre og herved klargjorde træk, som vulgærmarxismen aldrig havde opdaget indholdet af. Langslet har imidlertid indtrykket af, at ungdomsskrifterne skydes til side som om, de var uden interesse.

Den sidste bemærkning gælder ikke længere. Nu medtages i Øst ikke blot ungdomsskrifterne i de samlede udgaver af Marx's og Engels' skrifter, men udsendes også i specialudgaver med omhyggelige indledninger og kommentarer. Det understreges dog, at den historiske mission, som Marx tillægger arbejderklassen, er at løse fremmedgørelsesproblemet ved, at samfundet overtager produktionsmidlerne, og Marx's verdensanskuelse lader sig derfor ikke reducere til en fremmedgørelsesfilosofi (Höppner 1970, pp. 81-82).

7. *Den tyske ideologi: Kritik af den nyeste tyske filosofi og af den tyske socialisme*, blev skrevet af Marx og Engels 1845-46, men først offentliggjort i 1932. Uddrag heraf findes hos Villy Sørensen (1962). Citatet i teksten ovenfor står p. 110.

8. Den sidste efterkrigstids eksistentialisme knytter en følelse af angst til ethvert menneske i dets forhold til tilværelsen, hvor mennesket ud fra sig selv er tvunget til at vælge sin handling over for ubegribelige magter. På en måde arbejder man således med et fremmedgørelsesproblem. De ateistiske eksistentialister har i hvert tilfælde med henvisning til Marx's Parisermanuskripter kunnet fremtræde som Ny-Marxister, der iøvrigt i deres politiske taktik minder mere om Bakunin end om Marx (Feuer 1969, p. 220).

De kristne eksistentialister, Søren Kierkegaards elever, f.eks. Knud Hansen (1965) har i forbindelse med debatten om ungdomsskrifterne interesseret sig for det religiøse indhold i Marx's værker. Han fremhæver bl.a., at Marx ikke giver nogen forklaring på, hvordan ejendomsretten og fremmedgørelsen er kommet ind i tilværelsen, men tillægger en forståelse af fremmedgørelsesproblematikken stor betydning også i vor tid.

Jørgen K. Bukdahl (1967) peger også på, at Marx ikke giver svar på, hvad det er i menneskets væsen, der begrunder fremmedgørelsen, men forestiller sig, at Marx ville mene, at fremmedgørelsen er givet med menneskets ontologiske struktur, herunder, at mennesket ikke blot er aktivt producerende, men også nyder af produkterne. Fremmedgørelsen kan da ligge i, at nydelsen løsrives fra den produktive aktivitet. Et andet vigtigt ontologisk træk er efter Bukdahl, menneskets medfødte træghed. Denne træghed fører til, at mennesket skal igennem en periode, hvor det tvungne arbejde betyder fremmedgørelse, for at produktionskræfterne kan komme frem til den udfoldelse, der efter kapitalismens opløsning, giver reel basis for den fuldstændige og frie udvikling af ethvert individ. Bukdahl lægger til afslutning afstand mellem sin egen og Marx's livsopfattelse, idet Marx ikke har skelnet mellem de afhængighedsforhold, som nu en gang hører mennesketilværelsen til, og dem der kan skaffes bort ved en bedre teknik opfattet i videste forstand.

N. H. Sørensen (1951) har før diskussionen om Marx's ungdomsskrifter fandt større udbredelse, skrevet en bog om Marx med en grundig redegørelse for den filosofiske baggrund for Marx's verdensanskuelse. Her er Parisermanuskripterne ikke taget i betragtning. Alligevel er fremmedgørelsesproblemet behandlet, idet Sørensen taler om en afpersonaliseringsproces. Denne proces hænger frem for alt sammen med industrialismen og hele vor tekniske civilisation, og mærkes normalt særligt hos den industriarbejder, der har sin plads som et næsten upersonligt led i et stort maskineri og uvægerlig sløves under det maskinmæssige arbejde. Sørensen gør opmærksom på, at Marx ikke havde blik for, at kommunismen ville skabe et sådant afpersonaliseret masse-menneske, men at problemet også er knyttet til de vestlige lande. I de afsluttende afsnit fremhæver Sørensen, at

Søren Kierkegaard må betragtes som Marx's store antipode m.h.t. opfattelsen af, hvad det er at være menneske, men opfordrer dem, der vil følge Kierkegaard til at lade sig belære af Marx om betydningen af kamp for menneskelighed.

9. Louis Althusser (1969) har påstået, at *Den tyske ideologi* er et opgør med Marx's tidligere filosofiske samvittighed, og at der er et tomrum i Marx's og Engels' skrifter m.h.t. filosofi indtil Engels udsender *Anti-Dühring* i 1877. Marx fulgte efter 1845 sin 11. tese mod Feuerbach, den der står anført på mindestenen. Han begrænsede sig ikke længere til at forklare tilværelsen, men kastede sig over nationaløkonomien, som kunne give grundlag for forandring af verden. På samme måde lægger Feuer afstand mellem Marx's ungdomsskrifter og senere værker, idet han fastslår, at ungdomsskrifterne hører til Marx's og Engels' utopiske periode. Da de gik over til handling, havde de lagt fremmedgørelsesproblemet fra sig. Et studium af *Det kommunistiske Manifest* kunne også give støtte for den antagelse, at al filosofi var lagt på hylden. Den måde manifestet sender de »sande« socialister ud i mørket på, kunne også ramme den socialisme, der er det centrale indhold af Parisermanuskripterne⁸.

Imidlertid foreligger der endnu en manuskriptsamling fra Marx's hånd, som er blevet offentliggjort i 1939, og som hverken Althusser eller Feuer referer til. Det drejer sig om *Grundrisse der Kritik der politischen Ökonomie* (Rohentwurf), der oprindeligt er skrevet 1857-58, netop da Marx var godt i gang med sine hovedværker. McLellan (1971, p. 3), der har udgivet centrale dele af dette manuskript på engelsk, hævder, at enhver diskussion om kontinuiteten i Marx's tankesystem, der ikke tager disse manuskripter i betragtning straks kan tilbagevises. Et fyldigere uddrag af *Grundrisse* foreligger også på dansk (Schmidt 1970). Dette værk fremtræder på mange måder som en sammenknytning af Parisermanuskripterne med væsentlige dele af den redegørelse for kapitalismens udvikling og udviklingstendenser, der er behandlet i *Das Kapital*. Her er gjort meget ud af fremmedgørelsesproblemet, som i det kapitalistiske samfund er forbundet med pengene, varebyttet og arbejdsdelingen, men det understreges stærkt, at det er noget andet end en ren sjælelig konflikt.

Akkurat som mennesket i religionen beherskes af sit eget hoveds produkt, beherskes det i det borgerlige samfund af produktet af sin daglige virksomhed. Denne fremmedgørelse – der altså ikke har noget at gøre med fremmedgørelse fra et eller andet menneskeligt væsen eller menneskeideal – betyder (og det er dette, der gør begrebet til et videnskabe-

8. Se det nævnte fra manifestet foran i afsnit 4.

ligt begreb), at produkterne af den menneskelige aktivitet og individernes indbyrdes relationer selvstændiggøres til en fremmed magt over for individerne, og at disse subsumeres under denne fremmede magt, som de selv har skabt, men som fremtræder som et forhold mellem ting. Denne fremmedgørelse forlener de borgerlige produktionsforhold, pengene, lønarbejdet, kapitalen etc. med en fetichkarakter; individernes samfundsmæssige bevægelse besidder for dem selv form af en bevægelse af ting, under hvis kontrol de står i stedet for at kontrollere. [Schmidt 1970, p. 10.]

Samtidig fremhæves i *Grundrisse* næsten med begejstring den menneskeskabte industrielle udvikling som sådan, hvor maskiner og transportmidler giver menneskene mulighed for at indordne naturen under deres vilje. Og med industriens udvikling til et højt stade med automatiske processer, vil de naturlige kræfter være underordnet samfundets intelligens, og det individuelle arbejde vil være socialt arbejde i modsætning til arbejdsdelingens fremmedgørelse under kapitalismen.

10. *Grundrisse* indeholder som det fremgår af citatet foran en ændring af Marx's fremmedgørelsesbegreb, og det knyttes udelukkende til begrebet fetichisme d.v.s. de upersonlige magtforhold, som knuger menneskene og fremkalder fremmedgørelsen. På denne måde er begrebet opretholdt i *Das Kapital*. I et berømt afsnit i 1. bind 1. kapitel (p. 85) behandles varens fetichkarakter. I øvrigt fremhæves i *Das Kapital* i en række forbindelser, hvad der virker fremmedgørende: Maskinudviklingens arbejdsbetingelser og arbejdsprodukt - arbejdsprocessens kombination af den enkeltes arbejde med andres arbejde - og resultatet af produktivetsforbedringen (*Das Kapital* I, pp. 455, 596 og 635; *Das Kapital* III, pp. 95-96 og 274).

På et tidligt sted i Parisermanuskripterne forklares det, hvorledes arbejdsdelingen forøger arbejderens fremmedgørelse overfor hans eget produkt, og i tredje manuskript bliver arbejdsdelingens fremmedgørende virkning udførligt behandlet (Höppner 1970, pp. 94, 213, 219-20). *Das Kapital* har meget stof om arbejdsdelingen og dens udvikling: Manufakturernes arbejdsdeling er til at begynde med »naturudviklet«, men den vil efterhånden forkrøble arbejderne og gøre ham til kapitalens ejendom (*Das Kapital* I, pp. 359, 381-82). I den fuldt udviklede industrielle fabrik bliver arbejderne et vedhæng til maskinen. Maskinarbejdet angriber nervesystemet og konfiskerer al fri kropslig og åndelig virksomhed, og den lettelse som maskinerne medfører, betyder, at arbejdets indhold berøves arbejderne (*Das Kapital* I, pp. 445-46).

Det er altså helt klart, at der i forhold til Parisermanuskripterne, men også til *Grundrisse* er sket en omformulering af fremmedgørelsen i hovedværkerne.

De psykiske sider uddybes ikke, og problemet tages kun frem i forbindelse med samfundsformationernes forskellige strukturelementer. Man kan som Witt-Hansen (1970, p. 75) tale om materiel fremmedgørelse. I forbindelse med denne ændring kan man tænke på Marx's egen oplevelse af hårde materielle vilkår og hans studium af de engelske fabriksinspektørers indberetninger.

I hovedværkerne fortæller Marx også mindre om fremtidens kommunistiske samfund end i Parisermanuskripterne, hvorefter fremmedgørelsen forsvinder med afskaffelsen af privatejendomsretten og - selv om det ikke siges direkte - afviklingen af arbejdsdelingen. I *Das Kapital* I (p. 512) siges det, at den gamle arbejdsdeling skal ophæves, når arbejderklassen har erobret den politiske magt, og arbejderne skal have teknologisk undervisning på arbejderskolerne. Det anføres endvidere, at der i frihedens rige skal ske en stærk nedsættelse af arbejdstiden (*Das Kapital* III, p. 828).

11. Når fremmedgørelsen gøres materiel betinget, som det er sket i hovedværkerne, må nutidens økonomer erkende, at det også i vore dages industrialisme er et socialt faktum af udbredt betydning (Dolan 1971), og hvis belysning ikke burde overlades til teologer og andre filosoffer. Problemet må henhøre under de socialøkonomiske discipliner, der behandler indgrebene i samfundet. Selvstændige kommunistiske teoretikere (Kolakowski 1969, p. 85) indrømmer, at privatejendommens afskaffelse ikke har løst problemet. Inden for de vestlige samfund måtte fremmedgørelsens afvikling kunne indarbejdes blandt motiverne for en hurtigere og stærkere udvikling af demokratiet på arbejdspladserne.

Økonomisk videnskab

12. Når Marx og Engels blev forfattere til *Det kommunistiske Manifest*⁹, var det fordi de to socialistiske filosoffer i Brüsselertiden var gået i gang med at forandre verden. De havde påbegyndt en kommunistisk korrespondancekomité og fået kontakt med De retfærdiges Forbund og blevet medlemmer i 1847 af organisationen under dens nye navn Kommunisternes Forbund. I revolutionsårene 1848 og 1849 blev Marx en kendt redaktør af det meget venstreorienterede *Neue Rheinische Zeitung*, men da reaktionen sejrede i næsten alle lande, og Marx måtte flygte til London, fortsatte han sine nationaløkonomiske studier for videnskabeligt at begrunde de udviklingstendenser for det kapitalistiske samfund, hvis hovedtræk han og Engels havde ladet danne baggrund for manifestets krav om, at alverdens arbejdere skulle slutte sig sammen i kampen mod kapitalismen.

9. Om manifestets tilblivelse se Laski (1967).

Marx fik aldrig fuldført sit videnskabelige program. *Das Kapital* I kom først 19 år efter manifestet. II. og III. bind kom i 1885 og 1894 efter hans død. Arbejdet blev bl.a. forsinket af den omfattende politiske virksomhed som Marx udfoldede i I. Internationale fra 1864 til 1872.

Kapitalens tre bind dækkede ikke Marx's samlede plan. Han ville mindst skrive yderligere tre bøger om staten, udenrigshandelen og verdensmarkedet¹⁰. Der kan næppe være tvivl om, at Marx anså sine hovedværker som vigtige forudsætninger for at forandre verden til det bedre, men det var ikke meningen, at de skulle være politiske programskrifter. Han ville gøre en videnskabelig indsats inden for socialøkonomien for at klargøre for arbejderne og andre tilhængere af socialismen, hvad det var for en verden de måtte regne med.

Hans arbejde måtte naturligvis følge den metode, som han mente var den rette: Den historisk materialistiske metode. Marx har antydnet og anvendt den i flere tidligere værker, men den er først beskrevet i forordet til *Zur Kritik* (Marx 1859, p. LV). Dens centrale sætninger er som bekendt, at det materielle livs produktionsmåder betinger den sociale, politiske og åndelige livsproces, og at menneskenes samfundsmæssige tilværelse er afgørende for deres bevidsthed. Sådan som Marx præsenterer metoden, er der meget der taler for at følge Witt-Hansen (1970, p. 16) og begrænse sig til at betragte den historiske materialisme som Marx's socialvidenskabelige arbejdsmetode og undlade en omfattende diskussion af dens betydning som historieforklaring¹¹. For det følgende, om de senere års diskussion af Marx's socialøkonomiske indsats, har det imidlertid betydning at have metoden i erindring.

Før Marx's ungdomsskrifter kom stærkt op i den internationale debat, havde der blandt universitetsøkonomer udviklet sig en ny interesse for Marx's bidrag til den økonomiske teori. Det gjaldt allerede i 1920'erne i USA og efter 2. verdenskrig i en række lande. Centralt i debatten herom er tre værker, der udkom omtrent samtidigt. Det drejer sig om en på mange måder positiv fremstilling af den dengang unge amerikanske økonom Paul M. Sweezy (1942) og to mere kritiske værker af Joan Robinson (1942) og Joseph A. Schumpeter (1943), men det fremhæves af alle disse tre forfattere, at Marx har ydet væsentlige bidrag til forståelse af den kapitalistiske økonomis udvikling.

Joan Robinson siger i indledningen til sit værk, at der inden for den nyklas-

10. Se herom McLellan (1971, p. 10) og Marx (1859, Einleitung, p. XLV og p. XLVI og Vorwort, p. LIII). Einleitung, der er skrevet 1857, blev første gang offentliggjort i 1903. I Marx (1905, p. VI) er en oversigt over Marx's arbejdsplan fra 1858-62.

11. Når Marx anvender denne metode, var det, fordi han efter 1845, som det fremgår af *Die heilige Familie*, anså menneskets materielle vilkår som afgørende for historieudviklingen.

siske økonomi var en uoverstigelig kløft mellem marxistiske økonomer og de ortodokse skoler, og Marx selv blev højst omtalt i en fodnote. Bemærkningen er ikke ganske rigtig for nordiske økonomer. Wicksell (1928, pp. 20, 29-30) omtaler Marx i forbindelse med den historiske baggrund for værdilæren, og Birck (1903), der i sin ungdom på en noget flot måde kasserede Marx's arbejdsværdilære, anerkendte i *Den økonomiske Virksomhed* (1928) Marx's videnskabelige indsats bl.a. ved bidrag til forklaring af konjunkturerne. Bircks bog kan i øvrigt opfattes som en dansk »kapital« med 1920'erne som baggrund¹².

Det følgende fra debatten efter 2. verdenskrig om Marx's bidrag til socialøkonomien vil blive opdelt i tre afsnit, der refererer sig til arbejdsværdilæren, teorien om arbejdernes elendiggørelse samt teorien om den faldende profitrate.

13. Om arbejdsværdilæren fremhæver Sweezy (1942, pp. 28-30, 43-44), at det var Marx's udgangspunkt, at alle økonomiske kategorier måtte repræsentere sociale relationer. For begrebet vare måtte dette føre til, at varen fremkom som et arbejdsresultat. Under forudsætning af en samfundsformation med enkel vareproduktion, f.eks. håndværkere, der selv ejer deres redskaber, finder både Marx og Ricardo, at varernes bytteforhold er forklaret ved den arbejdstid, der er anvendt ved fremstilling af varerne. Sweezy går nærmere ind på de forudsætninger, som Marx knytter til arbejdsværdibestemmelsen. Det drejer sig om fem forskellige forudsætninger¹³. Der skal regnes med abstrakt menneskeligt arbejde. Arbejdet skal måles i tid. Det skal være samfundsmæssigt nødvendigt arbejde. Endelig skal arbejdet gives en hensigtsmæssig form, så arbejdsresultatet har brugsværdi.

Abstrakt arbejde er et begreb, der minder om Marx's filosofiske fortid. Sweezy indrømmer, at det er vanskeligt at forstå, men siger, at det må karakteriseres som arbejde i almindelighed, hvad der er fælles for alt menneskeligt arbejde. Det samfundsmæssigt nødvendige arbejde bestemmes som det arbejde, der i gennemsnit anvendes i samfundet til fremstilling af den pågældende vare. Omregning af kompliceret arbejde til enkelt arbejde har i mange år været

12. I forbindelse med bemærkningen i Robinsons indledning skal fra Bircks bog anføres (p. 194): »Naar Universiteterne, særlig de angelsaksiske, en lang Tid behandlede Marx overfladisk og affejende, har de gjort Videnskaben en stor Uret. (Man kan ikke værgе sig mod den Tanke, at om Oxfords og Cambridges Don'er var mindre insulære, ville engelsk Økonomi bedre have holdt sit Supremati)«.

13. De fem forudsætninger er fremhævet af Gottheil (1966, p. 9) ved henvisning til *Das Kapital*. I den her anvendte udgave findes de i I, p. 52 (abstrakt arbejde), p. 53 (samfundsmæssigt nødvendigt arbejde og arbejdstid), p. 59 (omregning af kompliceret arbejde til enkelt arbejde), og p. 61 (brugsværdi).

genstand for diskussion. Böhm-Bawerk fastslog, at Marx's værdilære hermed faldt sammen, fordi omregningen måtte bestemmes af varernes bytteforhold, altså en cirkelslutning. Sweezy henviser her til, at arbejdsresultaternes forskellighed umiddelbart som helhed kan opgøres i fysiske enheder, og forskellig indsats på grund af uddannelse ved at tage hensyn til uddannelsestiden¹⁴.

I *Das Kapital* III indfører Marx begrebet produktionspriser, som det niveau markedspriserne svinger omkring. Hermed er arbejdsværdilæren sat ud af spillet, og mange har herefter så godt som kasseret værdilæren. Sweezy hævder heroverfor, at produktionspriserne ikke er i modsætning til arbejdsværdilæren, men kan udledes på basis af den, og det er rigtigt at kunne fastholde arbejdsværdilæren for at kunne belyse, at profit fremkommer som et fradrag i det samlede samfundsmæssige arbejdsprodukt, og dermed afsløre, at fænomenet er et forhold mellem folk og klasser. Overfor dem, der i forbindelse med værditeorien påstår, at *Das Kapital* III fremtræder som en revision af *Das Kapital* I henviser Sweezy til, at manuskriptet til III. bind forelå inden første bind udkom¹⁵.

På grund af den omfattende debat, der har været af forholdet hos Marx mellem værdier og priser - det såkaldte transformationsproblem - skal hovedskemaerne fra Sweezys løsning gengives. Det vil samtidig klarlægge nogle af Marx's centrale begreber.

TABLE II. *Value Calculation*

Dep't	Con- stant Capital c	Variable Capital v	Surplus Value s	Value c+v+s	Rate of Surplus Value s/v	Organic Composi- tion of Capital c/c+v	Rate of Profit s/c+v
I	250	75	75	400	100 %	77 %	23 %
II	50	75	75	200	100 %	40 %	60 %
III	100	50	50	200	100 %	66 ² / ₃ %	33 ¹ / ₃ %
Total	400	200	200	800	100 %	66 ² / ₃ %	33 ¹ / ₃ %

KILDE: Sweezy (1942, p. 111).

Skemaets forudsætning er simpel reproduktion. Samfundsproduktionens tre sektorer udviser balance. I. sektion genfremstiller den konstante kapital (ma-

14. Böhm-Bawerks kritik tilbagevises også af Rosdolsky (1968, pp. 608, 610).

15. I *Das Kapital* I, p. 234 er der en henvisning til III, bind med henblik på, at værdi og priser ikke uden videre er sammenfaldende som forudsat i det i *Das Kapital* I opstillede eksempel.

skiner og råstoffer). Marx regnede i sine opstillinger bevidst kun med afskrivninger på den faste kapital. II. sektion reproducerer den variable kapital (arbejdernes livsfornødenheder). III. sektion fremskaffer varer (luksus) til kapitalisterne. I engelsk litteratur anvendes s , hvor Marx anvender m for merværdi. Transformationsproblemet skabes ved den forskellige organiske sammensætning af kapitalen. Da kun den variable kapital giver merværdi, bliver profitraten, som det fremgår af table II, varierende efter forholdet $c/c+v$. Imidlertid vil efter Marx de profitjagende kapitalister omplacere deres kapitaler, så profitraten bliver ensartet. Herved fremkommer produktionspriser, der adskiller sig fra værdierne.

Ved med Marx at forudsætte, at den samlede værdi svarer til den samlede prissum, kan man med arbejdstimer som basis få i alt fire ligninger, idet sektorbalancerne giver tre ligninger. Hermed har man en mulighed for at bestemme en pris for hver af de tre sektorer og den ensartede profitrater. Af beregningsmæssige grunde foretrækker Sweezy at tænke sig anvendt en pengeenhed (guld) = 1 og samtidig sætter han luksusvarernes pris = 1. Han kan herefter regne sig frem til table IIIb med nye ligevægte for sektorerne på grundlag af produktionspriserne¹⁶.

TABLE IIIb. *Correct Price Calculation*

Department	Constant Capital	Variable Capital	Profit	Price
I	281 $\frac{1}{4}$	56 $\frac{1}{4}$	112 $\frac{1}{2}$	450
II	56 $\frac{1}{4}$	56 $\frac{1}{4}$	37 $\frac{1}{2}$	150
III	112 $\frac{1}{2}$	37 $\frac{1}{2}$	50	200
Total	450	150	200	800

KILDE: Sweezy (1942, p. 120).

Profitraten er her 33 $\frac{1}{3}$ % i alle sektioner, men priserne er forskellige fra værdierne. Marx konstaterer også dette, men gennemfører ikke sine eksempler således, at han viser, at sektorbalancen kan opretholdes, fordi han ikke omregner den konstante kapital i produktionspriser. Imidlertid er han klar over problemet (*Das Kapital* III, p. 174). Når totalsummen for priser og værdier er de samme i de to tabeller, gør Sweezy opmærksom på hans specielle forudsætnin-

16. Sweezy (1942, p. 115) henviser til, at han i sine beregninger har støttet sig til Bortkiewicz, der i juli 1907 i *Jahrbücher für Nationalökonomie und Statistik* offentliggjorde: Zur Berichtigung der grundlegenden theoretischen Konstruktion von Marx im dritten Band des »Kapital«.

ger m.h.t. pengeenheden, men hverken dette eller, at det kun er for enkel reproduktion, han har gennemført beregningen, mener han, afsvækker dens betydning for arbejdsværdilærens opretholdelse.

Schumpeter (1943, pp. 23-24) har en helt anden stilling til arbejdsværdilæren. Han fastslår, at alle ved, at det er en utilfredsstillende teori, fordi arbejdsværdibegrebet ikke er noget godt redskab i den økonomiske analyse. Teorien må dels forudsætte fuldkommen konkurrence og dels, at der kun findes en fuldstændig homogen produktionsfaktor, arbejdskraften. Spørgsmålet om arbejdet er den sande kilde eller årsag til værdierne, vil Schumpeter overlade til socialfilosofferne, men erkender Marx's interesse i dette aspekt.

Joan Robinson (1942) gennemgår Marx's arbejdsværdilære i kapitel III i bogen om Marx. Hun kan ikke tillægge teorien betydning som et videnskabeligt bidrag til socialøkonomien. Ligesom Birck (1903) gør hun meget ud af forskellen mellem fremstillingen i *Das Kapital* I, hvor varerne omsættes efter deres værdi, og *Das Kapital* III, hvor varernes priser afviger fra arbejdsværdierne. Hun kan meget vel forstå, at Marx's arbejdsværdilære med sin vældige suggestive kraft har haft betydning for arbejderbevægelsen og gør i denne forbindelse opmærksom på, at en farveløs terminologi ikke er anvendt af nogen økonomisk skole. Hun nævner Marshall's »waiting« som eks.

Mange andre afviser Marx's arbejdsværdilære. Det gælder f.eks. Leontief (1938), der bl.a. gør det ved at henvise til, at teorien er forkastet af nutidens Marxister. Det er en for stærk begrænsning af nutidens Marxister, men Oscar Lange (1935) anser arbejdsværdilæren, som et bidrag til en ligevægtsteori, som kun er gældende for den begrænsede samfundsformation, Marx kalder den enkle vareproduktion. Som ligevægtsteori kan den ikke, som nogle Marxister mener, tages som udgangspunkt for den kapitalistiske evolution eller give bidrag til en konjunkturforklaring. Helt i modsætning hertil hævder den amerikanske videnskabeligt skolede socialist Mattick (1969, pp. 46, 49), at arbejdsværdilæren var det redskab, som gav Marx mulighed for at gennemskue og forstå kapitalismens natur og historie, og at en formulering af en teori for kapitalismens udvikling forudsatte en analyse af kapitalen i arbejde og merarbejde - værdi og merværdi.

Rosdolsky (1968, kapitel 33) går stærkt imod Joan Robinsons kritik af Marx's værdilære og gør opmærksom på, at hendes forsøg på at henvise arbejdsværdilæren til et socialistisk samfund er forfejlet, da det er en teori som historisk er forbundet med det kapitalistiske samfund, og Marx havde ikke givet anvisning på prisberegningen i et socialistisk samfund. Det sidste har der i øvrigt været en omfattende diskussion af i Øststaterne (Mattick 1969, pp. 312-33).

De vestlige økonomers kritik af Marx er blevet stærkt tilbagevist af østlige Marxister. Således anfører Jahn (1968, pp. 45-48) over for Joan Robinson, at hun ikke har forstået de marxistiske begrebers historiske karakter, og at man ikke kan dele Marx i en metafysisk og analytisk forfatter. Hans dogmatiske opfattelse af Marx's værdilære underbygges i øvrigt af filosofiske betragtninger. Værdi er efter hans opfattelse som almindeligt begreb vidt forskelligt fra begreberne om materielle genstande, der har form, farve, lugt og smag, og begrebet kan derfor ikke underkastes en almindelig empirisk efterprøvelse. Samtidig hævder han, at de marxistisk-leninistiske abstraktioner: værdi og merværdi har vist deres sandhedsindhold i praksis. Over for en sådan holdning er det vanskeligt at få en dialog i gang.

Af indlæg i debatten om arbejdsværdilæren skal der endeligt henvises til Estrup (1968). Han viser med forenkede forudsætninger, bl.a. enfaktorproduktion i et stationært samfund, at arbejdsværdilæren kan anvendes til forklaring af prisernes højde i en langtidsligevægt. Han anfører, at Marx's arbejdsværdilære nærmest er en måleteori. Det sidste kan ikke være rigtigt. Marx siger klart (*Das Kapital* I, p. 559), at arbejdet både er substans og mål for værdien, og man kan kun læse *Das Kapital* således, at arbejdsværdilæren i hvert tilfælde under den samfundsformation, der kaldes den enkle vareproduktion, er en positiv forklaring på bytteværdi og normalpris.

Både Sweezy og Estrup kan få sammenhæng i arbejdsværdilæren på et højt abstraktionsplan. Sammenhængen i andre centrale økonomiske teorier må også godtgøres i modelkonstruktioner med forudsætninger, der er stærkt forenkede i forhold til virkeligheden. Hensynet hertil kan ikke begrunde, at man udelukkende henfører arbejdsværdilæren til dogmehistorien. Når man herudover ser i øjnene, at mange af socialøkonomiens centrale begreber vanskelig kan vælges, så de er neutrale, kan man med klassikerne og Marx ud fra en historisk betragtning få en begrundelse for at anvende en arbejdsværdilære. Fordelingsproblemet, som altid har været et af socialøkonomiens centrale problemer, træder så ikke i baggrunden, og man glemmer ikke mennesket, der står bag. Spørgsmålet er, om det er muligt at udvikle arbejdsværdilæren på en sådan måde, at den kan anvendes på modeller, der er langt nærmere virkeligheden end dem, der er refereret foran. Den må både kunne anvendes på en samfundsmodel med real vækst, og i en model med inflation. Det sidste kunne give anledning til at belyse en skabelse af merværdi og udbytning beroende på ejendomsforholdene i en model, der ikke er behandlet af Marx.

14. *Det kommunistiske Manifest* kan kun forstås således, at Marx forudså en

absolut forarmelse af hele arbejderklassen. »Den moderne Arbejder synker derimod stadig længere og længere ned under sin egen Klasses Livsniveau, i Stedet for at blive hævet ved Industriens Fremskridt. Arbejderen forarmes, og Armoden udvikler sig endnu hurtigere end Befolkningen og Rigdommen.« (*Manifest*, p. 41). Efter Marx's undersøgelser i *Das Kapital* var hans formulering af denne tendens ikke nær så klar. Schumpeter (1943, p. 34) skriver dog, at det er utvivlsomt, at Marx mente, at udviklingen af den kapitalistiske proces ville føre til, at »real wages rates and the standard of life of the masses would fall in the better paid, and fail to improve in the worst paid, strata.«

Sweezy (1942, p. 19) har derimod læst *Das Kapital* sådan, at han fastslår, at læren om proletariats stigende elendighed er udledt på et højt abstraktionsplan¹⁷, og på ingen måde er en forudsigelse om fremtiden. Rosdolsky (1968, pp. 351-61), der i øvrigt er en meget positiv Marxfortolker, ender sin diskussion af denne lære med den påstand, at såfremt Marx har opstillet en elendiggørelsesteori¹⁸, så må den afvises, fordi den strider mod hans egen løn-teori. Han tilføjer dog, at elendiggørelsen fremkommer under lavkonjunkturer og inden for de underudviklede områder. Han gør også opmærksom på, at Marx i *Das Kapital* har henvist til fagforeningernes forsøg på at bryde eller svække virkningerne af den industrielle reservearmé.

At elendiggørelsen ikke fandt sted var allerede omkring århundredskiftet et af udgangspunkterne for den af Bernstein indledte revisionisme. Man forsøgte at imødegå revisionisterne med, at Marx's mening havde været, at arbejderklassens relative stilling blev forringet. Dette synspunkt hævdes også i vore dage f.eks. af Mandel (1968, p. 153), der mener, det er godtgjort fra officiel amerikansk statistik, at lønmodtagerne i *manufacturing industry* af *value added* i 1880 var 48,1 % og i 1952 35 % og gennem årene har vist en klart faldende tendens. Heroverfor kan anføres, at Joan Robinson i indledningen til sidste udgave af sin bog om Marx siger, at hun i 1. udgave har taget fejl ved at anføre, at arbejderne som helhed har fået en konstant andel af det totale output, idet en undersøgelse fra UN 1960: *Pattern of Industrial Growth 1938-58* viser, at lønandelen af output inden for industrien varierer fra mindre end 25 % i lande som Nicaragua og Costa Rica til mere end 50 % i Australien, de skandinaviske

17. Til forståelse af Sweezy skal anføres, at Marx i *Das Kapital* I (pp. 673-674) siger, at desto større den arbejdende kapital er, desto større er den officielle fattigdom, og kalder dette den absolutte almindelige lov for kapitalens akkumulation, men tilføjer, at den i sin virkeliggørelse bliver modificeret af mangfoldige omstændigheder.

18. Rosdolsky mener, at den akkumulation af elendighed, Marx anfører i *Das Kapital* I, p. 675, som virkning af kapitalakkumulationen, kun angår den industrielle reservearmé.

lande, UK og USA, medens den i lande som Italien og Japan ligger på 40 %. Tallene tyder på en betydelig forbedring af arbejdernes andel, hvor deres organisationer har stor konkurrencemæssig styrke. Marx havde ikke forudset, siger Robinson (1950, p. 112), i hvilken udstrækning kapitalismen har været i stand til at købe arbejderne med fryseskabe og fordbiler.

Overfor arbejdernes stigende levestandard i de kapitalistiske lande søger Jahn (1968, pp. 222, 231-32) at fastholde indholdet i Marx's lov ved at anføre, at den stigende realløn må ses i forhold til den stigende arbejdsintensitet, og at alle alvorlige socialundersøgelser i de senere år har vist, at de forbedrede forbrugsmuligheder for arbejderne i de kapitalistiske lande ikke har ført til stigende velbefindende, tværtimod er ubehag, følelsen af social usikkerhed og forringet menneskeværdighed blevet øget.

Russiske teoretikere f.eks. Leontjew (1970, p. 419) fastholder, at polariseringen af klasserne i de kapitalistiske lande tiltager, og at kløften mellem store ejendomsbesiddere og arbejderklassen bliver uddybet og fordømmer teorier om deproletarisering af arbejderklassen og siger i forbindelse hermed, at pseudo-profeter af Herbert Marcuses slags kun afslører deres sande stilling i vor tids ideologiske og politiske kamp. Her er altså et andet eksempel på, hvor stor den teoretiske kløft stadig er mellem Øst og Vest.

Vestlige teoretiske Marxister viser ikke den samme stædighed, men understreger, at fordelingsproblemet er langt fra sin løsning. Mattick¹⁹ henviser således til Myrdals fremstilling, hvorefter der på den internationale scene lægges op til et drama i en langt større skala, end Marx forudså. Det voldsomme indkomstsvælg mellem rige og fattige nationer er voksende, og der er en stigende klassebevidsthed hos de fattige lande. Baran og Sweczy (1965, p. 302) fremdrager den fortsatte indkomstskævhed i USA, hvor de højtliggende 5 % af alle forbrugsenheder i 1960 fik 20 % af den totale disponible indkomst, medens de 40 % forbrugsenheder, der lå lavest, måtte nøjes med 15½ % af indkomsterne.

Sådan et totalbillede af indkomstfordelingen giver imidlertid ikke nogen bekræftelse på, at det højkapitalistiske USA har en klasse modsætning af den karakter, som Marx regnede med, selv om det peger på, at der fortsat er betydelige sociale spændinger i de kapitalistiske lande. Kerr (1969, pp. 113, 115, 120-21, 129) har givet et godt billede heraf, der siger mere om nutiden end fortolkninger af elendigørelsesteorien. Han karakteriserer nutidens industrisamfund som *The Multi-Dimensional Society*, hvor der i det indre-samfund (omfattende

19. Mattick (1969, p. 238), hvor der er citeret fra Myrdal: *Beyond the Welfare State*. (New Haven 1960), p. 222.

dem, der virker i systemet) - for USA's vedkommende ca. $\frac{2}{3}$ af befolkningen - er mange magtkoncentrationer og spændinger, men ingen egentlige klasser og klassekampe. Der er frie markedsforhold og områder med konkurrencebegrænsninger. Arbejdsorganisationerne har konflikter i forhold til virksomhederne og deres ledere. Her er ikke alene kapitalkoncentrationen afgørende. Der kan også være modsætninger mellem tekniske ledere og aktionærerne. Inden for alle disse områder er der spilleregler, så konflikterne afklares uden revolutioner. Vanskeligere at klare kan konflikterne med utilfredse skatteydere være. I storbyernes koncentration af samfundsstrukturen er effektivt arbejde centralt placeret, og samtidig presser stadig ny teknologi menneskene - mod deres ønsker - til at ændre deres tilværelse. I forhold til tidligere er den forøgede fritid en betydelig fordel, og den anvendes på en helt anden måde end svarende til vilkårene for arbejdslivet. For samfundet som helhed rejser inflationen en række problemer. I stærk modsætning til det indre-industrisamfund står underklassen og de ydre elementer. I det *ydre-samfund* finder man den gruppe af befolkningen, som Marx og Engels kaldte pjalteproletariatet; desuden farvede folk, andre nationale minoriteter og en række mennesker, som er slået ud af systemet. Her kan forekomme voldelige oprør, men grupperne strides også indbyrdes og har intet fælles idégrundlag. Uden for det *indre-samfund* står også midlertidig studenterne. Her blomstrer samfundskritikken på campus og bliver hurtigt formuleret. Studenterne kan også udfolde sig voldeligt, men er mere anarkister end socialister, og de egentlige aktive er kun få. Uden for det *indre-samfund* står også mange, men lidet oprørske gamle. Konflikten mellem det *indre-* og det *ydre-samfund* er den væsentligste udfordring i vor tid.

Kerrs baggrund er amerikanske forhold, men med få modifikationer gælder hans karakteristik for alle højt udviklede industrilande.

15. En af de afgørende modsætninger i det kapitalistiske samfund var efter Marx²⁰, at udviklingen var behersket af loven om den aftagende profitrate. Denne nedgang i udbyttet under den fortsatte kapitalakkumulation bliver kun overvundet gennem fortsatte kriser, men tilsidst vil den føre til kapitalismens endelige sammenbrud. Sweezy (1942, pp. 96-108) har en klar gennemgang af loven om den faldende profitrate og dens begrænsninger. Han kalder kapitalens organiske sammensætning for q ²¹. Når $q = c/c+v$, bliver profitraten $p = s/c+v$ let omregnet til $p = s'(1 - q)$, hvor udbytningsraten er $s' = s/v$. Det føl-

20. *Das Kapital* III, kapitel 13, p. 221: Das Gesetz als solches. Kapitel 14, p. 242: Entgegenwirkende Ursachen. Kapitel 15, p. 251: Entfaltung der innern Widersprüche des Gesetzes.

21. Symbolerne fremgår i øvrigt af tabellerne i afsnit 13.

ger heraf, at med konstant udbytningsrate, vil et voksende q føre til en faldende profitrater. For Marx har loven om den faldende profitrater dog kun karakter af en tendens. Han anfører seks forskellige modvirkende forhold, hvoraf Sweezy gennemgår de fem. (1) Den stigende maskinudvikling med forøget arbejdsproduktivitet reducerer den konstante kapitalens enhedsværdier. Billiggørelse af maskinerne kan være så betydelig, at q ikke vokser. (2) Forlængelse af arbejdsdagen eller forøgelse af arbejdsintensiteten kan betyde en forhøjelse af merværdien s . (3) Nedpresning af lønningerne under deres værdi nævnes også, men kun i forbigående, da Marx forudsætter, at priser og lønninger er markedsbestemte. (4) Relativ overbefolkning d.v.s. ekstra forøgelse af reservearméen gennem maskinudviklingens frisetning af arbejdskraft. Dette kan føre til nye industrier med lav organisk sammensætning af kapitalen, stor merværdi og stor profit. Herved fremkommer en tendens til stigende gennemsnitsprofit. Sweezy tilføjer her, at væksten i reservearméen fører til reduktion i lønraterne og dermed forøger merværdien. (5) Udenrigshandelen kan føre til billiggørelse af råmaterialer og levnedsmidler. Det betyder dels nedgang for c og dels vækst i s . Sweezy gør opmærksom på, at den kapitalistiske udvikling ikke med nødvendighed fremkalder disse ændringer. (6) Væksten i aktiekapitalerne, hvis dividende f.eks. for jernbaneselskaberne ikke er omfattet af den almindelige udvikling af profitraten. Herved får den i sådanne selskaber indvundne lave merværdi og profit ikke betydning for udviklingen.

Uanset modifikationerne kan Sweezy ikke finde en rigtig sammenhæng i loven om den faldende profitrater, således som den er opstillet af Marx. Det ville efter hans opfattelse stemme bedre med Marx's fremstilling i øvrigt, og her henviser Sweezy navnlig til *Das Kapital* I (IV. Abschnitt. Die Produktion des relativen Mehrwerts pp. 331-530), om Marx regnede med en forøget merværdi som følge af stigende produktivitet, når q voksede. Han anser det for rimeligt at antage, at merværdien vokser lige så stærkt som q . Det er altså teoriens opbygning Sweezy vender sig imod. Han mener, at kapitalakkumulationen således som Marx har fremstillet den, gør en tendens til en faldende profitrater sandsynlig og samtidig en stigning i lønningerne.

Joan Robinson (1942, kapitel V, navnlig p. 37) kritiserer loven om den faldende profitrater på linie med Sweezy. Kun hvis en kapitalforøgelse får kapitalens grænseprodukt til at falde meget stærkt, vil en konstant løn, som hun går ud fra er Marx's forudsætning, kunne forenes med en faldende profitrater. Efter Marx's øvrige forudsætninger anser hun en sådan situation for meget usandsynlig.

Rosdolsky (1968, pp. 467-483) imødegår Sweezy og Robinson. Han mener

netop, at Marx må læses således, at produktivetsforøgelsen er mindre end proportional med væksten i q , således at loven kan fastholdes.

Der er også ikke-marxistiske økonomer, der teoretisk kan finde sammenhæng i loven. Bronfenbrenner (1965) omformulerer udtrykket for profitraten p' , således at han anvender et udtryk for arbejdsløshedens størrelse i stedet for merværdien. På et givet merværdiniveau og arbejdsløshedsniveau falder profitraten med stigende organisk sammensætning af kapitalen. Hvis profitraten holdes fast, får man en voksende merværdi og stigende arbejdsløshed. Han viser sammenhængen som gengivet i fig. 2. Her er angivet fire forskellige arbejdsløshedsniveauer. Den kraftigt optrukne kurve viser en tænkt historisk udvikling af kriserne. Det afgørende sammenbrud for den kapitalistiske økonomi indtræffer ved z .

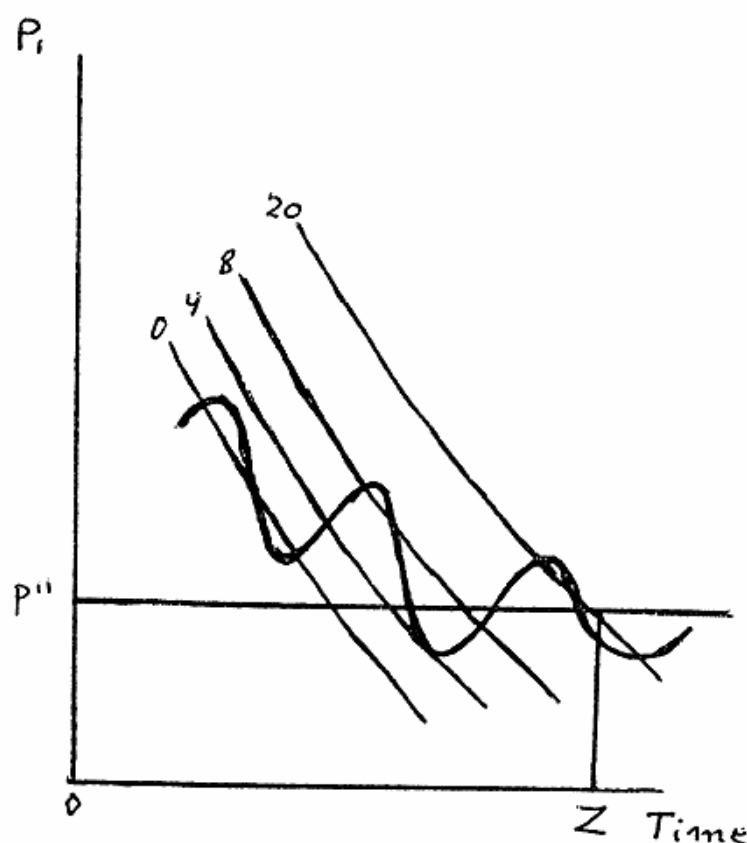

FIG. 2

KILDE: Bronfenbrenner (1965, p. 224)

Mandel (1968, p. 166) konstaterer, at loven om det aftagende udbytte er slået igennem i virkeligheden ved at sammenstille udbyttetotal fra USA fra 1889 og 1919. Også andre (refereret af Blaug 1960, p. 223) har på grundlag af amerikanske data indtil 1919 fundet en bekræftelse på en aftagende profitrate og samtidig et voksende q . Senere er tendenserne ikke så klare.

Alene med de modifikationer som Marx anfører i forbindelse med loven, kan man næppe til enhver tid forvente en verifikation, og Sweezy må have ret i, at sammenholdt med *Das Kapital* I er Marx's begrundelse for loven så diskutabel, at man kan gætte på, at *Das Kapital* III ikke på dette punkt er gjort endelig færdig.

En anden ting er, at der inden for nutidens kapitalistiske samfund er en række eksempler på store koncerner, hvor kapitalakkumulationen fortsætter, uanset at profitten er moderat og aftagende.

Eftermæle

16. Når Engels i den korte tale han holdt ved Marx's begravelse kunne konstatere, at han var æret, elsket og begravet af millioner af revolutionære medkæmpere, hang det ikke sammen med, at der dengang var et udbredt kendskab til Marx's teoretiske hovedværker. Selv om *Das Kapital* I var kommet i 2. udgave og oversat til russisk og fransk, var antallet af direkte læsere kun meget begrænset. En noget større udbredelse havde *Det kommunistiske Manifest*, og som ledende revolutionær personlighed havde Marx været kendt i en række lande siden 1848. Selv efter 1872, da hans aktive deltagelse i det politiske organisationsarbejde var ophørt med afslutning af I. Internationales Haagerkongres, havde han virket som konsulent for lederne af arbejderbevægelserne i forskellige lande. Herigennem var hovedtrækkene af hans synspunkter blevet kendt. De socialister, der fulgte ham, fik en klar opfattelse af deres situation i det kapitalistiske samfund og et håb for fremtiden. De fik også styrket deres tro på deres kamps retfærdighed. For selv om Marx principielt var modstander af forsøg på at begrunde socialismen moralsk, lå der i hele hans kritiske holdning over for kapitalismens upersonlige beherskelse og underkuelse af mennesket i virkeligheden en moralsk dom over systemets uretfærdigheder. Gennem sin indflydelse og betydning for arbejderbevægelsernes politiske organisationer havde Marx allerede inden sin død levet op til målet om, at *det*, det navnlig gjaldt om, var at forandre verden.

Når den politiske virksomhed ikke var tilstrækkelig for Marx, kan man pege på, at analysen og klarlæggelsen af de modsætninger, som udviklingen af det kapitalistiske samfund indebar, var af betydning for at kunne afgøre, om

der havde udviklet sig sådanne tilstande, at kapitalismens sidste krise kunne føre til arbejderklassens frigørelse. Et grundigt kendskab til det kapitalistiske samfund og dets udviklingstendenser var imidlertid også væsentlig, fordi det samfund, arbejderne skulle overtage, havde den kapitalistiske struktur og ikke lod sig omforme på ganske kort tid.

Efter Pariserkommunens nederlag ventede Marx ikke længere som f.eks. i forbindelse med krisen 1857, at revolutionen lå lige om hjørnet. Man har også det indtryk, navnlig ved studiet af *Das Kapital* II og III, at den socialøkonomiske forskning som sådan i høj grad har optaget ham efter den tid. Efter udsendelse af *Das Kapital* I var han stærkt interesseret i reaktioner fra andre anerkendte socialøkonomer, men de var kun få. Som forsker var han klar over, at selv om han fik udsendt, hvad han havde liggende i næsten færdiggjorte manuskripter, var der ikke givet en endelig og for altid gældende analyse af det kapitalistiske samfund. Der var afgørende sider af udviklingen, som han bevidst kun havde givet en begrænset behandling f.eks. monopoliseringen. Han var også klar over, at tiden ikke stod stille, medens han skrev. Der groede nye modsætninger ud af historien, som han måtte nøjes med at notere sig som f.eks. fagforeningernes virksomhed, og han fik ikke givet disse fænomener en nærmere behandling.

Som socialøkonomisk forsker var Marx sig i særlig grad bevidst, at han beskæftigede sig med menneskets sociale tilværelse. Foruden i hans ungdomsskrifter kommer det stærkt frem i hans eksempelmateriale i *Das Kapital* I, men dette hovedsigte blev også fastholdt i *Das Kapital* III. Derfor var det meget centralt for ham at godtgøre, hvorledes den kapitalistiske samfundsformation gjorde menneskene til slaver af tingene og teknikken.

Både som politisk skribent og forsker må det være helt i overensstemmelse med hans historiske materialisme at opfatte ham som bundet af sin tid, sin uddannelse og de sociale omgivelser, han måtte gennemleve. Det må også ligge i den historiske materialisme, at kapitalismens faktiske udvikling kunne føre til nødvendige omformuleringer af problemstillingerne, således at Marx's værker ikke kan betragtes som de ufejlbarlige lærebøger for den sande forståelse af kapitalismens udvikling og den rigtige politiske holdning for dem, der vil skabe et bedre menneskesamfund.

Forud for 2. verdenskrig har der kun været begrænsede tilløb til en sådan omformulering og udvikling af den socialistiske teori. Som eks. til hver sin side kan nævnes Bernstein og Rosa Luxemburg. Men efter 2. verdenskrig, hvor det kapitalistiske samfund har udviklet sig til et stade med udbredelse af automatiske produktionsprocesser - som Marx i sin dristige ungdom antydede -, og hvor

en udbredt frihedsbegrænsende statssocialisme har udviklet sig i en række lande, er dels Marx's analyse af menneskets stilling i samfundet og dels hans redegørelse for den kapitalistiske udviklingsproces blevet centrale studieområder i mange lande.

Herved er man med hensyn til socialismens teori kommet ind i en videnskabelig udvikling, hvor det vil blive afklaret, hvor meget af Marx's hovedværker, der vil kunne fastholdes, hvilke teser, der må omformuleres, og hvad der endelig må opgives, bortset fra den historiske interesse. På denne måde opnår Marx efter Kolakowski (1969, p. 206) sin største triumf som videnskabsmand. Han ophører med at tilhøre en særlig skole inden for videnskaben, men indgår som et fast kapitel i socialøkonomien.

PS: Om mindestenen er modtaget oplysninger fra Marx Memorial Library, London. Om Friederich Demuth er modtaget oplysninger fra International Institute of Social History, Amsterdam.

Litteratur

- ALTHUSSER, LOUIS. 1969. *For Marx*. København.
- ALTHUSSER, LOUIS. 1969. *Lenin och filosofien*. Stockholm.
- ASPELIN, GUNNAR. 1969. *Karl Marx, samhällsforskare och samhällskritiker*. Lund.
- BALINKY, ALEXANDER. 1970. *Marx economics*. Lexington.
- BARAN, PAUL A. OG PAUL M. SWEETZ. 1965. Economics of Two Worlds. I *Essays in Honour of Oscar Lange*. Optrykt i Horowitz (1968), som sidehenvisningerne gælder.
- BERLIN, ISAIAH. 1963. *Karl Marx*. London.
- BIRCK, L. V. 1903. Karl Marx's værdilære i en nøddeskal. *Nationaløkonomisk Tidsskrift* 41: 25-36.
- BIRCK, L. V. 1928. *Den økonomiske Virksomhed*, bd. 2. København.
- BLAUG, MARK. 1960. Technical change and Marxian economics. *Kyklos* 13: 495-509. Optrykt i Horowitz (1968), som sidehenvisningerne gælder.
- BLUMENBERG, W. 1956. Ein unbekanntes Kapitel aus Marx' Leben. *International Review of Social History*, bd. 1, p. 54.
- BLUMENBERG, W. 1963. *Karl Marx*. København.
- BRONFENBRENNER, MARTIN. 1965. Das Kapital for the modern man. *Science and Society*. Optrykt i Horowitz (1968), som sidehenvisningerne gælder.
- BUKDAHL, JØRGEN K. 1967. *Karl Marx*. København.
- GROSS, TRUMAN B. 1971. Viktor Chernov. *Journal of the History of Ideas*, p. 600.
- DAHRENDORF, RALF. 1952. *Marx in perspective*. Hannover.
- DIEHL, KARL. 1923. *Sozialismus, Kommunismus und Anarchismus*. Jena.

en udbredt frihedsbegrænsende statssocialisme har udviklet sig i en række lande, er dels Marx's analyse af menneskets stilling i samfundet og dels hans redegørelse for den kapitalistiske udviklingsproces blevet centrale studieområder i mange lande.

Herved er man med hensyn til socialismens teori kommet ind i en videnskabelig udvikling, hvor det vil blive afklaret, hvor meget af Marx's hovedværker, der vil kunne fastholdes, hvilke teser, der må omformuleres, og hvad der endelig må opgives, bortset fra den historiske interesse. På denne måde opnår Marx efter Kolakowski (1969, p. 206) sin største triumf som videnskabsmand. Han ophører med at tilhøre en særlig skole inden for videnskaben, men indgår som et fast kapitel i socialøkonomien.

PS: Om mindestenen er modtaget oplysninger fra Marx Memorial Library, London. Om Friederich Demuth er modtaget oplysninger fra International Institute of Social History, Amsterdam.

Litteratur

- ALTHUSSER, LOUIS. 1969. *For Marx*. København.
- ALTHUSSER, LOUIS. 1969. *Lenin och filosofien*. Stockholm.
- ASPELIN, GUNNAR. 1969. *Karl Marx, samhällsforskare och samhällskritiker*. Lund.
- BALINKY, ALEXANDER. 1970. *Marx economics*. Lexington.
- BARAN, PAUL A. OG PAUL M. SWEEZY. 1965. Economics of Two Worlds. I *Essays in Honour of Oscar Lange*. Optrykt i Horowitz (1968), som sidehenvisningerne gælder.
- BERLIN, ISAIAH. 1963. *Karl Marx*. London.
- BIRCK, L. V. 1903. Karl Marx's værdilære i en nøddeskal. *Nationaløkonomisk Tidsskrift* 41: 25-36.
- BIRCK, L. V. 1928. *Den økonomiske Virksomhed*, bd. 2. København.
- BLAUG, MARK. 1960. Technical change and Marxian economics. *Kyklos* 13: 495-509. Optrykt i Horowitz (1968), som sidehenvisningerne gælder.
- BLUMENBERG, W. 1956. Ein unbekanntes Kapitel aus Marx' Leben. *International Review of Social History*, bd. 1, p. 54.
- BLUMENBERG, W. 1963. *Karl Marx*. København.
- BRONFENBRENNER, MARTIN. 1965. Das Kapital for the modern man. *Science and Society*. Optrykt i Horowitz (1968), som sidehenvisningerne gælder.
- BUKDAHL, JØRGEN K. 1967. *Karl Marx*. København.
- GROSS, TRUMAN B. 1971. Viktor Chernov. *Journal of the History of Ideas*, p. 600.
- DAHRENDORF, RALF. 1952. *Marx in perspective*. Hannover.
- DIEHL, KARL. 1923. *Sozialismus, Kommunismus und Anarchismus*. Jena.

- DOLAN, EDWIN G. 1971. Alienation, freedom and economic organisation. *Journal of Political Economy*, p. 1084.
- ESTRUP, HECTOR. 1968. Om arbejdsværdilæren. *Nationaløkonomisk Tidsskrift* 106: 1-20.
- FEUER, LEWIS S. 1969. *Marx and the intellectuals*. New York.
- GIDE, CHARLES OG CHARLES RIST. 1923. *Geschichte der volkswirtschaftlichen Lehrmeinungen*. Jena.
- GOTTHEIL, FRED M. 1966. *Marx's economic predictions*. Evanston.
- HANSEN, KNUD. 1965. *Revolutionær samvittighed: Udvalgte taler og essays om Karl Marx og Søren Kierkegaard*. København.
- HORWITZ, DAVID, red. 1968. *Marx and modern economics*. London.
- HOWE, IRVING, red. 1972. *A handbook of socialist thought*. London.
- HÖPPNER, JOACHIM, red. 1970. *Karl Marx: Ökonomisch-Philosophische Manuskripte*. Leipzig.
- ISRAEL, JOACHIM. 1968. *Alienation: Från Marx till modern sociologi*. Stockholm.
- JAHN, WOLFGANG. 1968. *Die Marxsche Wert- und Mehrwertlehre im Zerrspiegel bürgerlicher Ökonomen*. Berlin.
- KERR, CLARK. 1969. *Marshall, Marx and modern times*. Cambridge.
- KOLAKOWSKI, L. 1969. *Marxism and beyond*. London.
- KÜNZLI, ARNOLD. 1966. *Karl Marx: Eine Psychographie*. Wien.
- KÄLLBERG, STURE, red. 1970. *Marx och Engels till vardags*. Stockholm.
- LAFARGUE, PAUL. 1970. *Retten til dovenskab*. København.
- LAIDLER, H. W. 1968. *History of socialism*. New York.
- LAMM, HANS. 1968. Karl Marx und das Judentum. I *Karl Marx 1818-1968: Neue Studien zu Person und Lehre*. Mainz.
- LANGE, OSCAR. 1935. Marxian economics and modern economic theory. *The Review of Economic Studies*. Optrykt i Horowitz (1968), som sidehenvisningerne gælder.
- LANGSLET, LARS ROAR. 1967. *Den unge Karl Marx og menneskets fremmedgørelse*. Oslo.
- LASKI, H. J., red. 1967. *Communist manifesto*. London.
- LELLAN, DAVID MC., red. 1971. *Karl Marx: Early texts*. Oxford.
- LELLAN, DAVID MC., red. 1971. *Marx's Grundrisse*. London.
- LENIN, V. I. 1968. *Marx. Engels. Marxism*. Moskva.
- LEONTIEF, WASSILY. 1938. The significance of Marxian economics for presentday economic theory. *American Economic Review, Supplement*. Optrykt i Horowitz (1968), som sidehenvisningerne gælder.
- LEONTJEW, L. A. 1970. *Engels und die ökonomische Lehre des Marxismus*. Oversat fra russisk. Berlin.
- LIEDMAN, SVEN-ERIC. 1968. *En värld att vinna: Aspekter på den unge Karl Marx*. Stockholm.
- MAC, GEORG REINHOLD. 1965. *Karl Marx*. København.
- MAN, HENDRIK DE. 1927. *Zur Psychologie des Sozialismus*. Jena.
- MANDEL, ERNEST. 1968. *Marxist economic theory*. London.
- MARCUSE, HERBERT. 1968. *One-dimensional man*. Boston.
- MARX, KARL. 1859. *Zur Kritik der politischen Ökonomie*. Udgivet af Karl Kautsky. Stuttgart 1919.
- MARX, KARL. 1867. *Das Kapital*. Bd. I. Berlin 1971.

- MARX, KARL. 1885. *Das Kapital*. Bd. II. Berlin 1969.
- MARX, KARL. 1894. *Das Kapital*. Bd. III. Berlin 1970.
- MARX, KARL. 1905. *Theorien über den Mehrwert*. Bd. I. Berlin 1956.
- MARX, KARL OG FRIEDERICH ENGELS. 1848. *Det kommunistiske Manifest*. København 1918.
- MASSICZEK, ALBERT. 1968. *Der menschliche Mensch: Karl Marx' jüdischer Humanismus*. Wien.
- MATTICK, PAUL A. 1969. *Marx and Keynes*. Boston.
- MEHRING, FRANZ. 1918. *Karl Marx: Gesammelte Schriften*. Bd. III. Berlin 1960.
- ROBINSON, JOAN. 1942. *An essay on Marxian economics*. 2. udgave. New York 1968.
- ROBINSON, JOAN. 1950. *Marx and Keynes. Collected economic papers*. Optrykt i Horowitz (1968), som sidchenvisningerne gælder.
- ROBINSON, JOAN. 1971. *Economic heresies*. London.
- ROSDOLSKY, ROMAN. 1968. *Zur Entstehungsgeschichte des Marxschen »Kapital«*. Wien.
- SCHAFF, ADAM. 1970. *Marx eller Satre*. København.
- SCHMIDT, KJELD, red. 1970. *Karl Marx: Kritik af den politiske økonomi. Grundrids*. København.
- SCHUMPETER, JOSEPH A. 1943. *Capitalism, socialism and democracy*. London 1965.
- SWEEZY, PAUL M. 1942. *The theory of capitalist development*. New York 1968.
- SØE, N. H. 1951. *Karl Marx og Marxismen*. København.
- SØRENSEN, VILLY, red. 1962. *Karl Marx: Økonomi og filosofi*. København.
- TSUZUKI, C. 1967. *The Life of Eleanor Marx 1855-98*. Oxford.
- TUCKER, ROBERT. 1969. *Philosophy and myth in Karl Marx*. New York.
- WICKSELL, KNUT. 1928. *Föreläsningar i nationalekonomi*. Bd. 1. Lund.
- WITT-HANSEN, JOHS. 1963. *Strejfflog i moderne filosofi*. Bd. 2. København.
- WITT-HANSEN, JOHS. 1969. *De marxistiske-leninistiske principper*. København.
- WITT-HANSEN, JOHS., red. 1970. *Karl Marx: Kapitalen*. København.